

IZVJEŠTAJ POGLAVARA REHE O PRILIKAMA U SPLITSKOM OKRUGU U GODINI 1822.

DINKA ALAUPOVIĆ-GJELDUM
Konzervatorski odjel Split
Porinova 2
21000 Split-HR

UDK 930:22
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljeno: 7.03.2000.

U vrijeme druge austrijske vladavine u Dalmaciji koja počinje krajem 1813. godine, tadašnji splitski poglavar Henrik Reha ostavio je u svom izvještaju prikaz gospodarskog, društvenog i kulturnog stanja Splitskog okružja na osnovi vlastitih zapažanja i dobrog poznavanja prilika, a u čemu su mu pomagali i podčinjeni suradnici, kao i tadašnja splitska inteligencija s kojom je poglavar surađivao. Austrija tada provodi administrativne reforme u svojim zemljama, a dolazi i do mijenjanja društvenih odnosa koji su priprema za razvitak trgovačkog kapitalizma i u zapuštenoj pokrajini Dalmaciji. Jača građanska klasa, dok seosko stanovništvo zagorskog dijela Dalmacije i dalje živi svojim patrijarhalnim životom kao i u 18. stoljeću.

Poglavar Reha došao je u Split krajem 1816. ili 1817. godine, iz Dubrovnika gdje je službovao od 1814. godine kao austrijski redarstveni povjerenik, a ostao je u službi do kraja 1823. godine. Od 1817-1823. godine bio je direktor Splitske gimnazije. Za njegove uprave gradi se groblje na Sustipanu, osniva se Arheološki muzej i gradi se prva muzejska zgrada.

Rukopis Rehina izvještaja o prilikama u Splitskom okružju datiran je 31. prosinca 1822. godine, a čuva se u biblioteci Arheološkog muzeja u Splitu (Morović, 1974, 1977). Pisan je na talijanskom jeziku, a Hrvoje Morović ga je transkribirao i objavio u časopisu "Građa i prilozi za povijest Dalmacije", izdanju tadašnjeg Historijskog arhiva u Splitu, prvi dio godine 1974., a drugi u istom časopisu 1977. godine. Dio rukopisa odnosi se na život i običaje zagorskog dijela Dalmacije, pisan u vrijeme kada se počinje sistematičnije proučavati sveukupni narodni život, pa ovaj Rehin izvještaj predstavlja plod kako njegov tako i čitave grupe poglavarovih najbližih suradnika.

Reha se javlja početkom 19. stoljeća u vrijeme romantike i interesa za kulturu naroda. Tom razdoblju prethodilo je europsko prosvjetiteljsko 18. stoljeće, za koje je bila jedna od značajki upoznavanje nepoznatih zemalja i krajeva, interes za otkrivanje života i običaja naroda koji su bili prirodni i primitivniji.

U 18. stoljeću, nakon što su Turci potisnuti iz Slavonije i Dalmacije, u doba austrijske i mletačke vladavine nastoje se urediti oslobođena područja. Te prosvjetiteljske ideje se iskazuju u sastavljanju topografsko-statističkih pregleda i opisa, te bilježenje običaja, povijesnih, zemljopisnih i gospodarskih prilika. O životu i stanju u Dalmaciji toga vremena pisali su mnogi autori; Giacomo Baldu (1748.), mletački providur, piše "Izvjeseće o stanju u provincijama Dalmacije i Albanije", gdje naglašava razliku između Primoraca i

Morlaka, Petar Babić/Nutrizio-Grizogono (1775.) piše "Razmišljanja o sadašnjim prilikama u Dalmaciji", a 1780. godine "Bilješke u korist prirodnoj povijesti Dalmacije", zatim Grgur Stratico 1783. godine "Sistema regolativo della veneta provinzia della Dalmazia" (rukopis). Najpoznatiji autor 18. stoljeća koji se bavio Dalmacijom bio je Alberto Fortis (1741-1803.) i njegovo djelo "Putovanje u Dalmaciju", 1774, koji je u poglavlju "O običajima Morlaka" iznio mnogo etnografskih činjenica o stanovništvu kopnenog dijela Dalmacije – Morlacima, kako ih on naziva. Fortisova knjiga bila je iznenađenje za cijelu Europu, posebice opis života i običaja Vlaja, te je prevedena na mnoge europske jezike. Fortisovo djelo oštro kritizirao Ivan Lovrić, student medicine u Padovi, inače Sinjanin, u knjizi "Opažanja Ivana Lovrića o raznim dijelovima Putovanja u Dalmaciju gospodina opata Alberta Fortisa", 1776.

Bez obzira na nedostatke i Fortisa i Lovrića, to su vrijedna djela bez kojih bi naše poznavanje Dalmatinske zagore 18. stoljeća bilo znatno siromašnije (Belaj, 1999).

Mnogi putopisi koji se odnose na Dalmaciju 18. i 19. stoljeća, a koje su pisali razni mletački providuri, činovnici, knezovi, kapetani, te oni pisani za vrijeme prve i druge austrijske uprave, kao i oni koje su pisali razni europski putopisci, vrijedni su i kao povijesni izvori koji nas izvješćuju o prilikama, životu i običajima o kojima inače nema pisanih izvora. Navesti ću samo neke prema knjigama Ivana Pederina izdanim 1989. i 1991. godine, a koji su prethodili Rehi, i koji su mu eventualno mogli poslužiti kao uzor.

U doba prve austrijske uprave (1801-1804) boravio je u Dalmaciji H. F. Rodlich, kao tajnik Tomasa Bradyja, guvernera Dalmacije koji je pisao izvješća za uporabu vojnih stožera (npr. Dalmacija i njeni gospodarski problemi).

Josef Marx von Liechtenstern (1765-1828) u doba druge austrijske uprave kada se ponovo probudilo zanimanje za Dalmaciju, putuje prvo u Trst da pripremi putovanje Franje I. po Dalmaciji. Bio je profesor statistike na bečkom sveučilištu. Napisao je djelo "Reisen durch das Ostereiche Illyrien, Dalmatien und Albanien im Jahre 1818", koje je tiskano 1822. u Meissenu, dakle iste godine kao i Rehino "Izvješće ...".

Austrijanac Franz Petter napisao je 1818. idiličan napis o Splitu i Vljajima povodom boravka Franje I. u Splitu ("Spalatro und die Morlaken ..."). Inače je Petter otjelovljenje znanstvenika s kraja 18. i početka 19. stoljeća, znanstvenika koji se razumije u sve znanosti, botaniku, agronomiju, topografiju, geologiju, folkloristiku, književnost, jezik; on je opisao pučanstvo, upravu, mjere, novac, običaje, praznovjerje, bio je svestrani poznavalac Dalmacije.

Francuz Balthasar Hacquet 1770. godine u doba kada je A. Fortis putovao Dalmacijom, stiže u Dalmaciju, Hrvatsku i Bosnu, koje je upoznao daleko bolje i opisao mnogo temeljitije od samog Fortisa. Mada Francuz, Hacquet je pisao na njemačkom jeziku u Austriji i to potporom Dvora. Svoja etnografska zapažanja Hacquet je sabrao u knjizi pod naslovom "Abbildung und Beschreibung der sudvest – und ostlichen Wenden, Illirer und Slaven" (Leipzig, 1802-5). U toj knjizi opisuje ljude, način njihova života, običaje, navike, rad, nastambe. Za Vlaje piše da su gostoljubivi i osvetoljubivi, da su praznovjerni, a neki svećenici prodaju im svakojake talismane – zapise.

Hacquet je bio daleko najbolji poznavalac Hrvatske i Slavena svoga doba. Bio je prvi znanstveni "panslavist" (Pederin, 1989, 1991).

Rehino "Izvješće", kako piše Morović nastao je na osnovi vlastitih poglavarovih zapažanja i dobrog poznavanja prilika, ali je bio i plod dobro pripremljene akcije poglavarovih suradnika. Možda je Reha i neke od navedenih putopisa koristio ili pročitao prije nego je započeo pisati svoje Izvješće.

Kako je naprijed navedeno, Morović je transkribirao Rehin rukopis i objavio u dva dijela. Prvi dio i to od I. do IV. poglavlja, te od XI. do XIX. poglavlja odnose se na život i običaje, te su ta poglavlja prevedena. U prva četiri poglavlja Reha opisuje Splitski okrug u Dalmaciji u doba druge austrijske vladavine, determinira mu granice, unutar kojih su kontinentalni i priobalni prostor. U XI. poglavlju Reha piše o stanovništvu Splitskog okruga za koje kaže da su potomci Grka, Liburna, Sicilijanaca, Romana i Slava kao i onih talijanskog podrijetla, te Židova i Cigana. U Splitu živi i plemstvo sa naslijeđenim plemstvom i ono s osobnim, a nekolicini je Austrija potvrdila plemstvo. Plemići su svoje posjede davali kolonima na obrađivanje. Plemićka klasa nije bila uvijek i najbogatija. Reha opisuje i građansku klasu koja ovdje nema onaj smisao kao u drugim austrijskim provincijama. Uočava razlike između trgovaca, zanatlija, mornara, ribara, nadničara i sluga kao i one među stanovnicima priobalja i brđana. Između ove dvije skupine stanovnika postoje civilizacijske razlike, koje su uvjetovane uz priobalje – frekventnom komunikacijom morskim putovima, doticajem s drugim kulturama, i kontinentalnim brdskim dijelom Splitskog okruga koji je zatvoreniji te je manje podložan kulturnim mijenama. Ova dva prostora razlikuju se i u jezičnom smislu. Jezik kojim govore stanovnici priobalja i otoka je pod uplivom talijanskog, dok stanovnici brdskog dijela govore hrvatskim jezikom, a i knjige rođenih, vjenčanih i umrlih pisane su na hrvatskom jeziku, iako je u to vrijeme službeni jezik bio talijanski.

U poglavljima o običajima Reha opisuje običaje životnog ciklusa kopnenog dijela Splitskog okruga. Uočava da pri izboru budućeg bračnog para znatnu ulogu imaju roditelji. Oni se raspituju o imovnom i fizičkom stanju izabranice, pa ako oni nisu zadovoljni, sin to mora prihvatiti. Ako su pak zadovoljni, mladić i djevojka – budući supružnici, slobodno se sastaju na paši i razmjenjuju darove. Detaljno opisuje prosidbu, izbor svatovskih časnika čiji broj ovisi o imovnom stanju dotične obitelji koja priprema svadbu. Siromasi imaju tri svata: kuma sa mladoženjine strane – "vinčani kum", zatim djevera – "mladi diver" koji ima funkciju starog svata, te tzv. "drugi kum" koji je bliski prijatelj mladićeve obitelji. O njegovoj ulozi Reha ne govori. Bogatije obitelji imaju više svatovskih časnika: starog svata, mladenkinog kuma, barjaktara, čauša, te svatove bez zaduženja. Reha opisuje tijek svadbenog ceremonijala koji je popraćen pucanjem iz kubura, odlazak u crkvu, dovođenje mladenke u novi dom, bacanje jabuke preko kuće, odlazak po njene škrinje, odlazak mladenke u ložnicu, prvu noć spava sa svekrvom, te opisuje i njeno prvo jutro u novom domu. Opis svadbe je dosta cjelovit i vjerojatno da je Reha dobio podatke od svojih suradnika. Međutim, nije naglašeno da postoje dva načina pribavljanja mladenke, *na lipe* i *umaknuće*, a ta dva načina kao da se u tekstu isprepleću. Reha navodi da je običaj da sutradan poslije prve bračne noći, koju je mladenka provela sa svekrvom, dolaze mladenku tražiti njeni rođaci i tu

fingiraju borbu sa mladoženjom i njegovim rođacima. Inače se taj "obračun" između dvije obitelji događa u slučaju otmice, kada mladenkino rođaci dolaze ili da je vrate kući ili da traže neki vid nadoknade za izgubljenog člana obitelji. Taj "obračun" u Trogirskoj zagori (prema terenskim istraživanjima D. Gj.) zovu *pataračina*, što je vjerojatno iskrivljena talijanska riječ *patarecchio* – ugovor, ženidbeni ugovor. Kod sklapanja braka "na lipe" ta se nadoknada za izgubljenog člana zajednice odvija u trenutku izvođenja tzv. lažne mlade, a što spominje i Reha.

Za varoški Sinj, Imotski, ta za otočka mjesta Reha kaže da pri sklapanju braka nemaju nikakvih značajnih običaja, pošto taj obred slave na način kao Talijani. Seljaci nastanjeni uz obalu imaju pratnju kao i brdski stanovnici, ali manje troše i manje vremena slave svadbu. Reha uočava te socijalne i kulturološke različitosti kod stanovnika Splitskog okruga koje se odražavaju i na običajima, pa bi se moglo reći da je njegov pristup suvremen. On promatra pojave u kontekstu, ne uopćava ih, što je istaknuto u primjeru opisa svadbe u Bosiljini (Marini).

Reha uočava razlike u običajima pri rođenju između brdskih i priobalnih stanovnika. U sklopu običaja uz smrt piše o narikačama plaćenim i neplaćeni, sedminama koje traju od jedan do sedam dana. I tu uočava razlike između brđana i priobaljana i otočana kod kojih nije uobičajeno ljubljenje mrtvacu kao kod Vlaja, kao i to da je sprovod u glavnom gradu luksuzan i skup.

U XII. poglavlju Reha opisuje praznovjerja i predrasude Vlaja, koji su zapušteni u obrazovanju, jer oni koji bi ih trebali educirati, nisu ni sami dovoljno obrazovani, a s druge strane ako su manje prosvijećeni, ovi (misli vjerojatno na svećenstvo i na vlast) će imati od njih veću dobit. Vlaji vjeruju u različite kategorije duhova, vještice, razne zajednice demona muških i ženskih, vile koje čine dobro, vjeruju u postojanje macića, u paklenog duha koji ulazi u mrtvo tijelo muškarca i žene koji se onda povukodlače. Sve mentalne smetnje koje se dogode ljudima vjeruju da su došle od demona koji im je ušao u tijelo i muči ih. U svim tim vjerovanjima svećenik je imao značajnu ulogu – pri ozdravljenju, istjerivanju demona, pisanju zapisa, od čega je imao i neku materijalnu dobit, pa mu i nije stalo do njihove prosvijećenosti. Praznovjerni su i stanovnici priobalja i otoka, ali su manje uvjereni u posljedice toga. U XIII. poglavlju Reha je opisao razna slavlja, od zapovijedanih blagdana, svetaca zaštitnika, zavjetnih fešta koje su popraćene društvenim zbivanjima, javnim i privatnim (pjesmom, kolom, gozbom). Spominje sinjsku "giostru", zatim morešku u Splitu i Hvaru, te "cerchiatu" – igru sa cvjetnim vijencem koju izvode pastirice. I Vlaji i stanovnici priobalja izvode igru "ploče" koja se igra s kamenim pločicama, spominje "treskavicu" koju igraju mlađe osobe lošeg ponašanja, te "prstenjak" koji se najviše igrao na sijelima na koja su mladići dolazili djevojkama, te "tovara", "cara", "buče" i neke gimnastičke igre-vježbe koje rade Vlaji; bacanje "kamena s ramena", rvanje, skakanje u dalj i u vis ili pak otkidanje glave ptici koja visi, a vrat joj je namazan lojem ili sapunom. A Reha ove igre dosta detaljno opisuje, te nas tako upoznaje s nekima već zaboravljenim ili manje poznatim.

U XIV. poglavlju Reha opisuje Vlaje, način njihova života u velikim obiteljskim zajednicama, o ustrojstvu tih zajednica, domaćinu, domaćici, upravljanju poslovima, imanjem, rasporedu i zaduženjima svakog člana obitelji, o odnosu prema gostima za koje neke obitelji imaju posebno mjesto ili

kućicu za njihov boravak, itd. Reha je život u obiteljskoj zajednici – zadruzi prikazao u najboljem svjetlu, ne ulazeći u međuljudske odnose, a koji nisu uvijek bili idilični, pa su bili i uzrokom njihova rasula.

O jelu i piću Reha piše u XV. poglavlju, te kaže kako su u gradovima, na otocima i u varošima jeli samo pšenični kruh, dok su seljaci jeli ječmeni, od sirka, raži i kukuruza, a na veće blagdane bogatije obitelji su jele i pšenični. Piše i koliko su puta jeli na dan ljeti, koliko zimi, koje vrste namirnica pripremaju, spominje sušenje bravetine, jela za ženidbu i pogrebe. Poslije Uskrsa jeli su jaja i mlijeko, a kad jedu meso onda je pripremljeno na ražnju što je i danas najveća čast u kopnenom dijelu Dalmacije.

U poglavlju XVI. Reha opisuje dinarsku mušku nošnju, uočava razlike između nošnje bogatih i siromašnih, a što pokazuje na primjeru kratke kabanice. Spominje kod stanovnika uzduž granice struku, koja je danas potpuno zaboravljena. Za oružje kaže da je najveći ukras Vlaja. Za usporedbu donosi opis nošnje zemljoradnika na otocima za koju kaže da je "po talijansku". Opisuje žensku nošnju Vlainja razlikujući one neudane od udane žene, kako po oglavlju tako i po odjeći. Međutim, opis je dosta uopćen, pa kaže da žene nose modrinu – haljetak dugih rukava – koja je modra ili bijela, što ovisio imovnom stanju. O tome nije bio dobro informiran, jer bojom se u ovome slučaju ne pokazuje socijalna različitost već bračni status – udana i neudana žena. Njegov opis nošnje u priobalju vrlo je površan, ali ipak uočava da nose odjeću pola vlašku, pola talijansku, ili su obučeni samo po talijansku. Tkanine potrebne za odjeću uglavnom su žene tkale, nešto se kupovalo, npr. čoja za ukras, a vunu same predu i gotovo da se ne odvajaju od preslice.

Reha opisuje i seljačke nastambe, njihovu prostornu organizaciju, kulturu stanovanja kod imućnih i kod siromašnih, piše o broju kreveta u obitelji, o broju odjevnih predmeta, jer nije svaki član imao svoj krevet a niti svoje svečano odijelo. Piše i o čistoći prostora i samih ljudi, o higijenskim navikama za koje kaže da su na niskoj razini. U svom sveobuhvatnom pristupu Reha nije izostavio ni svoja zapažanja o mentalnim osobinama Vlaja, njihovim porocima i manama, ali i vrlinama. I danas u priobalju i na otocima postoji svijest o vlaškoj *furbariji* – prepredenosti, kako se to kaže u žargonu, a i mnoga Rehina zapažanja s početka 19. stoljeća o njihovim manama i vrlinama slična su današnjim razmišljanjima. Taj antagonizam između primoraca i brđana primorci izriču uzrečicom: Pusti zeca ubij Vlaja.

"Izveštaj poglavara Rehe o prilikama u Splitskom okrugu 1822." i to dio koji se odnosi na život i običaje upotpunjuje naša saznanja za razdoblje prve četvrtine 19. stoljeća, o kojemu nemamo puno pisanih izvora. Stoga, iako je Rehin "Izveštaj" u nekim dijelovima manjkav i površan, ipak nam pruža uvid u život ljudi toga vremena.

Prikazana poglavlja su etnografskog sadržaja i prilažem njihov prijevod. Za druga poglavlja naznačiti ću samo njihov sadržaj, da bi se upotpunila slika Rehina rada.

XX. poglavlje se odnosi na javno i privatno školstvo i znanost. U drugom dijelu "Izveštaja" a koji je tiskan u časopisu "Građa i prilozi za povijest Dalmacije" sv. 9, Split, 1977, Reha donosi podatke o proizvodima prirode u XXI. poglavlju (uzgoj životinja, morsko i slatkovodno ribarstvo, insekti, npr. pčele, svilene bube), te o biljnom svijetu. O poljoprivredi piše u XXII. poglavlju i to o uzgoju vinove loze, sortama grožđa, maslinarstvu,

voćarstvu, uzgoju duda (zbog svilene bube), o šumama, domaćim životinjama, lovu, seoskim zanatima (graditelji), o rudnicima. XXIII. poglavlje se odnosi na unutarnju i vanjsku trgovinu, tranzit, putove, novac mjere i utege, a u XXIV. piše o zanatima, manufakturi i proizvodnji, te u zadnja tri poglavlja o crkvenim institucijama, političkoj organizaciji i vojsci.

Literatura

Belaj, Vitomir: *Hrvatska etnografija*, Zagreb, 1998

Morović, Hrvoje: Izvještaj poglavara Rehe o prilikama u Splitskom okrugu u godini 1822, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, Split, 1974, str. 235-237

*** Izvještaj poglavara Rehe o prilikama u Splitskom okrugu u godini 1822, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, Split, 1977

Pederin, Ivan: *Njemački putopisci po Dalmaciji*, Split, 1989

*** *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, Zagreb, 1991

PRIJEVOD

I. Ime i porijeklo

Okrug splitski u Dalmaciji je najnapučeniji i najprostraniji, a ime je uzeo od antičkog grada, glavne rezistencije poglavara okruga. Njegova recentna institucija nije prešla preko 1816. i bila je glavna od 6. XI. 1816. godine kada je Dalmacija podijeljena na pet okruga: Zadar, Split, Makarska, Dubrovnik i Kotor. Dvije godine poslije Makarski okrug dolazi pod Split.

II. Situacija

Za determinirati Splitski okrug treba pretpostaviti, da Dalmacija razlikuje Staru Dalmaciju i Novu Dalmaciju koja je bila pod Venecijom i da joj je granica prema zapadu rijeka Zrmanja koja je dijeli od Austrijske Hrvatske, a prema istoku Venecijanska Dalmacija graničila je s Dubrovačkom Republikom. Nova Dalmacija označava prostor koji je aktualno pod Austrijom – protežući se prema istoku s druge strane Stare Dalmacije i obuhvaća prostor Dubrovačke Republike i Venecijanske Albanije, također provincije Dubrovnika i Kotora. Ime Dalmacija želi se ograničiti da označava samo Staru Dalmaciju, okrug Split, ne obuhvaćajući cijelu istočnu polovinu, naprotiv ona zauzima središte, kada se ime Dalmacija uzima u jednom smislu koje široko znači Dalmacija Nova. Ovaj okrug je sastavljen od kontinenta i otoka. Tu Reha opisuje gdje je Dalmacija najšira, zatim otoke, koji su bliže obali i one udaljenije.

III. Granice

Okrugu Split na sjeveru je granica Bosna i Hercegovina s Otomanskim provincijama, na istoku otomanska Hercegovina, na jugu Jadransko more i zapadu okrug Zadarski.

O prolazu kod Bajagića gdje teritorij otomanske Bosne zalazi u prostor Bajagića opasujući ga polukružno gdje je centar trgovište Bilibrig i gdje je prolazio karavanski turski put za splitske lazarete. A prema Hercegovini otomanskoj su varoši Imotski i Vrgorac. O Dubrovačkoj Republici – prolazu iz Hercegovine preko Kleka do mora i Sutorine piše, da bi se te točke izbjegle koristi se morski put.

IV. Prostor

Najveća širina je na zapadnoj granici od Uništa do Planke i obuhvaća 45 milja talijanskih (tal. milja je 60 za stupanja). Najmanja širina je između Drvenika i sela Rastok i ne prelazi 8 milja.

XI. Stanovništvo

Kako nas povijest uči – prvi stanovnici Splitskog okruga su potomci Grka, Liburna, Sicilijanaca, Romana i Slava i dobar dio onih obitelji koje su iz Italije prešle u Dalmaciju naročito u razdoblju venecijanske vladavine. Ima i Grčkih obitelji otomanskog podrijetla, austrijskih vojnika, španjolskih Židova, pogotovo u Splitu, i Cigana. Od tih Cigana žive još obitelji u Sinju i Vrlici. Ne zna se kada su došli u Dalmaciju, ali čini se davno. Bili su uvijek siromašni i prezreni, nisu se ženili sa drugim obiteljima, tako da im se broj smanjio. Ali se čini da je takav odnos počeo nestajati, i već su se neki oženili sa ne Ciganima. Oni se ne razlikuju od drugih Vlaha i nije to zbog boje kože koja je tamnija i njihove golotinje u prvim godinama. Oni su katolici, govore jezikom dalmata, i njihova odjeća, običaji i moralne karakteristike su kao i dalmatinaca Vlaha. Glavno im je zanimanje kovačija, a izrađivali su i kovali poljoprivredna pomagala grubo obrađena ili potkove za konje i brave. Kao i u drugim provincijama tako i u Splitu živi plemstvo sa naslijeđenim plemstvom i ono s osobnim. Nekim obiteljima sa naslijeđenim plemstvom je bilo potvrđeno od aktualne vlasti – i to onima koji su pripadali Savjetu plemstva grada Splita potvrđeno je plemstvo od Austrije. Samo je četrnaest obitelji u toj kategoriji, ali se još održalo tituliranje konti i kontese u privatnim razgovorima i dopisivanjima kod svih plemenitaša Dalmacije, pa i onih koji to nikada nisu bili. Bilo je onih jednostavnih plemića čije je porijeklo od vremena Venecijanske uprave. Samo su dvije obitelji starog Venecijanskog plemstva dakle Patriciji Venecijanski.

Plemićka klasa nije uvijek najbogatija, više su se bavili trgovinom nego svojim posjedima. Većina tog plemstva jednom je bila dobrostojeća što se vidi po nakitu i srebru koji se nalaze po njihovim kućama i što čuvaju u obitelji. Još uvijek je veći dio u službi, ali se još ne vidi ni jedan koji bi ušao u redovitu vojsku, premda je koji bio umiješan u teritorijalne snage. Plemstvo nije imalo posebnih privilegija. Imali su posjede koje su davali kolonima na obrađivanje – malo ih je živjelo na selu, već su živjeli u gradu i dolazili u vrijeme berbe loze i maslina. Postoji još po koji manji feud. Školovanje, odgoj plemstva ne razlikuje se ništa od odgoja ostalih poštovanih staleža, budući da oni stječu znanje u javnim institucijama i svejedno im je što se zovu plemeniti, jer su rođeni kao neplemići. Konačno ne postoji ni jedno nacionalno odličje nego ono Austrijsko, i samo ga neki nose sa dozvolom, orden legije časti ili onaj željezne

krune od prošle francuske vladavine. Postoje još u Splitu tzv. počasni, ali ta se oznaka ne upotrebljava i češće se naziva predsjednik i ne pripada plemićkoj klasi. Građani nemaju onaj smisao koji nalazimo u drugim austrijskim provincijama, ali postoje stare razlike između trgovaca, zanatlija, mornara, ribara, nadničara i sluga. Za bolje upoznati te razlike treba imati uvida u stanovnike uz more i one u brdima. "Morski" su oni koji žive uz morsku obalu i na otocima, a "brđani" oni koji žive u brdima. Stanovnici brda poznati su pod imenom Morlaci (op. D. Gj.: u tekstu ću ih prevoditi sa Vlaji, jer u srednjoj Dalmaciji se ta riječ odnosi na seljake iz unutrašnjosti, dok se riječ Vlah upotrebljava u Bosni kojom bosanski muslimani i katolici nazivaju pravoslavce, ili pak muslimani kršćane), koji se bave poljoprivredom i stočarstvom uz neke obitelji koje su posjednici i trgovci. Rijetki su plemići koji stalno žive u "Vlaškoj", a i pojedinci su tu uglavnom za vrijeme poljskih radova. Vlaji čine gotovo polovicu stanovništva okruga. Priobalno stanovništvo, koje čini drugu polovicu, je civiliziranije i bogatije, zahvaljujući pomorskoj trgovini i frekventnoj komunikaciji s Italijom i drugim obrazovanim zemljama. Stanovnici primorja se razlikuju na one kontinentalne i otočane. Tu su stanovnici grada i sela, plemenitaške i posjedničke obitelji, trgovci, zanatlije, zemljoradnici, mornari, ribari, nadničari i sluge. U Splitskom okrugu bili su koloni, to je klasa poljoprivrednika koji su vlasnicima zemlje davali određeni dio od uroda, bez ikakve druge ovisnosti o vlasniku zemlje – dakle nisu bili podanici.

Što se tiče jezika ovih stanovnika, treba naglasiti da su jezik "dalmata" i talijanski oni koji se govore u ovom okrugu. "Dalmata" je jedan od mnogih dijalekata starinskog slavenskog jezika koji su se spustili na Jadran sa ledenog mora i to je govor sa više ili manje varijeteta u Rusiji, Poljskoj, Mađarskoj, Srbiji, u dijelu Kranjske, Transilvaniji, u dijelu Pomeranije, dijelu Šlezije, zapadne Prusije, u većem dijelu Čehoslovačke i Moravske i dijelu Lužica.

Veći dio stanovništva ovog okruga upotrebljava dijalekt slavensko-dalmatski, ali sa nekim razlikama u izgovoru u raznim krajevima. Najiskvareniji je uglavnom na otocima i uz obalu. Makarska je priobalni grad gdje je jezik slavensko-dalmatski najmanje iskvaren, a izgovor je najtočniji. Stanovnici brdskog dijela uglavnom govore bolje, čistije od onih uz more.

Dva su glavna motiva zbog kojih se kvari taj dijalekt slavensko-dalmatski, prvo zbog trgovačkih odnosa sa Italijom i Turskom, te se uvodi znatan dio turskih i talijanskih riječi, a drugo jer su za pisanje slavensko-dalmatskog jezika većina slova latinska, koja su strana slavenskom jeziku i nepodobna za iskazivanje pravog slavenskog tona riječi. Kada se promatra jedna velika nesigurnost i različitost u ortografiji slavensko-dalmatskoj svaki puta kao da pisari žele obući slavenske riječi u latinski karakter. Iskvarenost talijanskog jezika je veća nego slavenskog i to u gradovima uz more i na otocima gdje se govori talijanski. Taj se jezik približava više venecijanskom nego drugi dijalekti koji se koriste u Italiji. Dobro je ili loše što četvrtina populacije uz more razumije i govori talijanski, svi ostali bolje ili lošije koriste slavensko-dalmatski. Službeni jezik je talijanski i to prihvaćaju svi uredi i autoriteti, izuzevši Općine i Načelnika koji da bi ih se razumjelo moraju bezuvjetno u poglavarstvima sela i drugim dijelovima brdskih parohija pisati hrvatski. Židovi pišu i govore talijanski, malo hrvatski, a Cigani i Grci hrvatski.

Narod

Kao u cijeloj Dalmaciji tako i u Splitskom okrugu nije uvedeno novačenje, nisu numerirane kuće i to nije samo u gradovima Splitu, Trogiru, Makarskoj i gradu Opuzenu, i zbog toga nedostaje jedna sigurna osnovica za broj stanovnika sa njihovom daljom podjelom. Prema tome svake godine se kompiliraju statističke zabilješke i anagrafi a što čine komunalni autoriteti po nalogu mjesnog glavarara i glavara sela, a koji uzimaju kao predložak anagrafe iz prošlih godina i tabele rođenih, umrlih i vjenčanih. Te zadnje tabele sadrže krnje upute od aktualnih vlasti iz godine 1817., ali nedostaju ispunjeni modeli ispunjeni od najviše vlasti i zbog toga njihovo popunjavanje nije ujednačeno, pa je svaka izabrana karta različitog oblika, prema osobnom sviđanju. Drugo što ne odgovara je to što je većina dijelova tih tabela koje svaka tri mjeseca dolaze u Okružno poglavarstvo su poslane od dotičnog biskupskog Ordinarijata i one su iz brdskog dijela, pisane hrvatskim jezikom i nažalost na način da je ponekad teško razumjeti imena. Na cijelom brdskom prostoru župne knjige rođenih, vjenčanih i umrlih pisane su na hrvatskom jeziku. ostali dio populacije u ovom okrugu povećavati će se pod aktualnom vlašću kako će se dalje vidjeti. Glavni motiv tog povećavanja je što nema novačenja, propagiranje vakcinacije koja je iz godine u godinu sve uspješnija, nitko ne emigrira, već po koja osoba katkada u susjednu Bosnu, ali to je nebitno jer se vraćaju, a što se događa zbog kritičnih ekonomskih uvjeta; i oni koji su traženi od pravde; konačno što je prestala kuga, bolest koja je uzela mnoge osobe. Stanovništvo se povećava i sa Grcima, prije spomenutim Turcima koji dolaze trgovati u primorska mjesta i malo po malo tu i ostanu, te sa kojim umjetnikom porijeklom iz druge provincije, najčešće Italije i koji se tu udomaći. Uza sve to stanovništvo ovog okruga je siromašno i potrebno je da se na gore spomenute načine uveća, jer od malo stanovnika je i malo ruku koje rade u tom okrugu, pa se ta bijedna aktualna ruralna proizvodnja sučeljava sa potrebom veće proizvodnje i većim brojem stanovnika. Takav rast stanovništva donio bi dobit za polovicu stranih kolonija, kada bi se uspjele isušiti tolike močvare i učiniti ih obradivima za tisuće polja. Zatim Reha donosi tabelu sa brojem stanovnika i njegovim povećanjem, te kvadraturu zemljišta koje obrađuju tijekom godine.

Običaji

Kod svih naroda postoje običaji a ti se razlikuju obično u glavnim trenucima ljudskog života, tj. kad se čovjek rodi, vjenča i umire. U cijelom kopnenom zaleđu Splitskog okruga žive još stari ženidbeni običaji. Male su razlike u tim običajima, zavisno od karaktera naroda. Ako s neki mladić zaljubio onda on to kaže domaćici (svojoj majci), a ona obavijesti o tome domaćina, oca koji se raspituje o djevojčinih kvalitetama, je li čila i snažna i je li sposobna da napasa stado. Vlaji za koje su snaga i slabost, zdravlje i bolest, vrline i mane nasljedne, pa gledaju na fizičke i moralne prednosti roditelja i predaka. Ako rezultati toga ispitivanja ne odgovaraju, domaćica se složi s domaćinom, zovu mladića i otac mu kaže da će mu on potražiti bolju priliku i da sinu neki poklon da ga umiri. Ako to raspitivanje o budućoj nevjesti donese povoljne rezultate, domaćica se pravi da nije suglasna s domaćinom i još se raspituje o imovnom stanju. Pošto su se mladićevi roditelji složili sa

sinovim izborom, oni idu kod djevojtkine obitelji utvrditi svadbu i pirovanje, također dan kada će doći po mladenku. Kad je sve utvrđeno onda o tome obavijeste buduće mladence. Mladić onda traži mjesto na kojemu njegova ljubljena napasa stoku, te se tu nalaze i puni osjećaja razgovaraju. Ona ga moli da mu dopusti da ga počešlja, obavijesti ga o vremenu i mjestu kada i gdje ide na pašu, u polje i na vodu. Prema statusu obitelji i prema tome je li više ili manje zaljubljen, on joj poklanja različite darove ili rupce za glavu, platno za košulje ili raznobojne konce za vezenje, zlatnu i srebrnu srmu i komadiće crvene i žute čoje. Ljubavnica njemu poklanja vrpce za vezanje perčina i vunene izvezene čarape za svečanosti, sa obojenom crvenom trakom koja se veže preko hlača i torbu tkanu raznobojnom vunom. Ta razmjena darova je bez sumnje znak njihove uzajamne ljubavi i sigurna provjera budućeg braka.

Konačno je došao dan prosidbe. Mladoženjin otac ili neki bliski rođak i još neki član obitelji, upute se bez velike pompe djevojčinoj kući. Oni u kuću ne ulaze nepozvani dok ih najstariji ukućanin ne pozove. Ovaj je već obaviješten o njihovu dolasku i pozna iste običaje. Zato im ide u susret, uvodi ih u kuću i nudi ih sa smokvama, orasima, rakijom i ručkom. Prije ručka ne govori se o svadbi. Ali čim sjednu za stol, prosici započinju razgovor hvaleći mladoženju i njegovo imanje i upoznaju ih sa njegovom željom da se oženi sa sposobnom mladenkom iz poštene obitelji. Poslije jela dolazi prosidba. Na to odgovara domaćica (mladenkina majka), hvaleći i dižući u nebesa djevojku, zaključivši da joj je teško odreći se tako vrijedne pomoći koju ima od nje. Na to prosac insistira, i poslije mnogih molbi odlučuje domaćin. Domaćica glumi svoj poraz i nezadovoljstvo, i traži da dovedu djevojku da i nju pitaju za pristanak. Na to prosac ljubi ruku djevojci i daje joj čašu vina koju ona samo prinosi ustima i daje ju dalje domaćici a ova ostalim ženama. Zatim je prosac uzima za ruku, kaže joj razlog njegova dolaska i pita da li će se udati. Običaj je kod mladih Vlainja da nikad ne odgovaraju potvrdno na slično pitanje, već da daju znak za pristanak svojim roditeljima. Prosci onda iznose svoje darove – zlatni prsten s lažnim kamenom i jednu viticu i uz to joj daju još po koji zlatnik ili srebrnjak da si kupi nešto po volji. Nastavlja se obilan objed uz jelo i piće do opijenosti i pred večer prosici idu kući i pucaju u zrak. Od tada mladić slobodno dolazi u djevojčinu kuću, ali mu nije dozvoljeno da tu prenoći. Mladićeva obitelj sada treba pronaći svatovske pratiocice – sudionike koji su potrebni da bi se slavilo vjenčanje. Osobe od kojih je pratnja sastavljena zovu se "svati". Broj im je relativan već prema imovnom stanju obitelji. Siromasi nemaju nego tri svata, i to kuma sa mladoženjine strane kojega zovu "vinčani kum". Djever ili neki bliski rođak je "mladi diver" koji ima funkciju starog svata. Drugi rođak ili bliski prijatelj mladićeve obitelji je "dragi kum". Bez te trojice ne može se slaviti vjenčanje. Oni bogatiji ovima dodaju još neke svatovske časnike. Najstarija osoba se odabire za ulogu "starog svata". Nevjesta ima kuma. Barjaktar koji nosi barjak – "bečijaš" ili čauš improvizira zdravice. Može biti još mnogo drugih svatova bez specijalnog zaduženja i imena koji se ujedinjuju u svatovsku povorku. Svi ti pratioci se sastanu u mladoženjinoj kući večer prije svadbe sa razvijenim barjakom i pjesmom uz stalnu pucnjavu iz pištolja i pušaka i upućuju se ujutro prema nevjestinoj kući. U ove je sastanak obitelji i rođaka pozvanih na slavlje i svi su jako veseli. Nevjesta se pojavljuje u najraskošnijoj odjeći, s maramom na glavi koja joj prekriva dio lica. Ona stoji

između dvije udate rođakinje i klimajući glavom pozdravlja one koji dolaze. Stol je već postavljen. Stari svat raspoređuje gdje će tko sjediti, a za mladenku je izabrano najbolje mjesto. Zdravice su najbrojnije za vrijeme objeda. Stari svat određuje vrijeme odlaska, naređuje kada će se uzeti zastava, a čauš na sav glas naređuje pokret – odlazak. I tada, mladenkin brat ili bliski rođak nijeće da je djevojka određena za udaju. Tu se zameće prividna svađa. Stari svat predlaže razumno rješenje i poslije dugih razgovora, prijetećih i uvredljivih, nalaze odgovarajući način, i djever daje jednu sumu novca koja će obitelji kompenzirati gubitak člana. Poslije toga mladoženja i mladenka idu u crkvu sa svojom pratnjom. Sakrament se slavi po određenom ceremonijala (rimskog rituala) – katoličke crkve. Poslije obreda mladenka daruje svećenika rupcem, a mladoženja buračom vina, pogačom i četvrtinom pečenog janjca. Pri izlasku iz crkve ponavlja se veselje i mladenka dolazi kući u pratnji mladoženje uz klicanje: "živjeli", i pucanje iz kubura. Rodbina uz put baca razne žitarice, bademe, orahe, želeći im mnogobrojne potomke. Kad nevjesta dođe pred mladoženjinu kuću mora baciti jabuku preko kuće, poljubiti prag. Zatim ulazi u kuću i ljubi se sa domaćinom i domaćicom (svekrvom i sivekrvom). Tu je već postavljen stol. Stari svat je zauzet rasporedom mjesta, najistaknutije je mladenkino, koja malo jede crveneći se od stida, i svaki čas se ustaje i naklanja svima koji joj nazdravljaju. Poslije objeda je ples. Mladenka ide razgledati kuću i grli sve ostale članove obitelji. Odlazi u kolo igrati.

Djever dolazi po njene škrinje, koje će mu predati, izvikujući što se u njima nalazi. Za večeru opet svi sjedaju kao i za ručak. Jedu i piju koliko god mogu i više nego bi trebali. Mnogo si nazdravljaju, a neke zdravice su i preslobodne – neobuzdane. Pucanje se nastavlja. U pola noći završava večera. Mladenku vode kum i svekrva u spavaonicu – mladoženja ih slijedi. Svekrva im drži mudar govor o braku, a kum joj otkapča jedno dugme na košulji, poljubi je i zajedno sa sivekrvom se povuče.

Mladenka se ujutro rano diže, i skida djevojačko oglavlje. Svaki svat koji je dođe pozdraviti poljubi je a ona mu ponudi da se umije. Svaki koji se umije poklanja joj košulju ili rubac, a najčešće za poklon primi novac u vrijednosti iznosa zlatnika. Prema bogatstvu obitelji svadba se nastavlja za jedan, tri, pet, pa i sedam dana.

Stanovnici primorskog grada Splitskog okruga, također i varoši Sinj i Imotski koji se ne bave radom na zemlji, te otoci, nemaju ništa značajno oko ženidbe, pošto je slave na način kao i Talijani, imaju odijelo i leptir mašnu. Isto se može reći i za stanovnike Brača, Hvara i Visa. Seljaci koji su nastanjeni uz obalu manje troše, manje vremena slave svadbu od Vlaja, ne razmjenjuju tolike darove, ali za slavljenje vjenčanja imaju pratnju kao i brdski stanovnici, pucaju iz kubura i neumjereni su u jelu i piću za vrijeme svadbe.

Sve stare stečevine nemaju ništa specijalno pri sklapanju braka u Bosiljini (Marini kod Trogira), gdje mladić zaljubljen u djevojku o tome kaže svojim roditeljima, ako ih nema onda najstarijem članu obitelji i ovi odrede jedan dan za slavlje, po običaju između Uskrsa i Svih Svetih. Određenog dana jedan od najstarijih rođaka se uputi u kuću buduće mladenke. Ona ga, znajući za to, čeka sa rupcem i daruje ga. Prosac ga primi, stavi preko leđa da ga da novom mladoženji, te traži mladenku da je ispita. Čuje odgovor, ostane na objedu i tu se uz jelo utvrdi dan vjenčanja. U Bosiljini se veći dio vjenčanja slavi one nedjelje prije početka Adventa. Sva rodbina i jedne i druge obitelji

mora biti nazočna na vjenčanju i svaki muškarac mora pokloniti pečenog brava, svaka žena kruh. Na dan kada se treba slaviti vjenčanje mladoženja, u pratnji kuma i jednog starca iz svoje obitelji, se uputi prema mladenkinjoj kući. Čim su se približili, pred nosom im zatvore vrata. Mladenkina majka moli jednu narodnu kapicu ukrašenu vrbovom grančicom i roza svilenim trakama. Poziva tri najstarije iz kuće i ukrasi ih tom kapicom i svaku posebno nudi mladoženji, a ovaj ih odbija. Konačno se pojavljuje mladenka sa (ako vjeruju da je djevica) krunom od cvijeća na glavi. Mladoženja ju prihvati i poljubi. Kum je uzme za ruku i vodi u crkvu, i tu se dovršava ceremonija, izvrši se predaja prstena nevjesti koji je srednje vrijednosti. Po završetku ceremonije i pošto su odslušali misu, kum ponovo uzme mladenku i vrati u očinsku kuću. Svi uzvanici nastave pucnjavu iz pištolja. Umjereno jedu i piju do zalaska sunca. Odlaze na seoski trg plesati, prođu kraj crkve gdje kum mladenki pokaže grobove predaka i ona ih za pokoj duše poškropi blagoslovljenom vodom pa se upute prema mladoženjinoj kući. Tu na kućnom pragu kum joj isukanom sabljom skine sa glave krunu, uzme ju za ruku i tri puta je okrene oko sebe. Poslije trećeg kruga uzme je mladoženja, poljubi i uvede u kuću. Uđu i svi uzvanici. Svi sjednu za stol. Tu se bez mjere pije, jede manje i to pečenoga brava i za stolom ostaju do pred odlazak na spavanje. Mladenka prvu noć spava sa svekrvom. Sutradan sedam mladenkinih rođaka dolazi je tražiti. Mladoženja skupi svoje rođake, naoružane sa isukanim noževima i fingiraju međusobnu borbu. Brane im ući u kuću. Poslije te prividne svađe svaki nađe izgovor da uđe u kuću i na kraju su svi primljeni i pozvani za stol koji je već postavljen. Jedu i piju bez mjere, po njihovom običaju.

Poslije jela idu igrati i nose u rupcu zamotano pečeno janje i kruh. Tada iziđe mladenka pred kuću a rodbina baca pred nju zrnje žita želeći joj mnogo sinova. Dok mladenka pleše, tu je kum sa isukanom sabljom u pratnji s jednim rođakom koji nosi barjak sve dok ne završi ples. Ako mu netko otme barjak kum ga mora vratiti. Poslije igre ponovo idu u crkvu, drže govor i vrate se kući. Kum da svećeniku oko 20 fforina, a ovaj za sva vjenčanja koja održi u danu slavi samo jednu misu. Svadba traje osam dana, nakon tog vremena mladenka ide uzeti svoju dotu i donosi je mužu.

Kada Vlajinja vidi da je noseća, tajno o tome obavijesti svoju majku, a ova joj tajno pomaže. Ako netko od obitelji želi saznati motiv majčinih posjeta kćerki ne može to učiniti bez da bude zaslužen kažnjen. Razlog takvoj suzdržanosti se ponavlja zbog praznovjernog straha Vlaja da će zli duhovi naškoditi rodilji i plodu. Tek što se porodila, mladenkina majka obavještava svekra i oca novorođenoga djeteta, od kojih prima nagradu. Ona pošalje posebnu osobu da obavijesti svoju obitelj. Počinje veselje. Bliski rođaci i prijatelji dolaze s darovima u kuću rodilje gdje ih počaste suhim smokvama i rakijom. Domaćin i muž javno hvale porodilju i daruju je. Trebalo bi da u roku od tri dana nose dijete na krštenje, ali to se puno ne drži. Blagoslove ga u kući blagoslovljenom vodom, i prođu mjeseci, godine, nekada i cijeli život bez krštenja.

Krštenje nema posebnih obilježja. Obično toj ceremoniji budu nazočni kum i kuma što je prema katoličkom ritualu običaj. Neki imaju i po četiri kuma, drugi samo jednoga, ako je dijete muško, a kuma ako je žensko. Obitelj ih pozove i nešto malo se ponudi za jelo i piće, već prema statusu obitelji. Svećeniku daruju svijeću, težu ili lakšu, zavisno od mogućnosti obitelji. Kumovi

daruju babicu. Manje je tajnovit porod i krštenje kod stanovnika priobalja i otoka Splitskoga okruga.

Ako Vlaj umre, sinovi i ostala rodbina moraju ga obući, izljubiti ga u lice, noge i ruke, s pobožnošću i nježnošću. Prirede jednu dasku na koju stave mrtvacu, upale blagoslovljenu svijeću. Sva rodbina, susjedi i nasljednici dolaze izraziti sućut i plačući obilaze oko mrtvacu. Najbliže prijateljice pođu u kuću žalosti i njima domaćica preda ključeve. One počinju pripremati sedmine, posmrtnu gozbu. Za to se ubije najmanje jedno tele ili krava. Plače se i nariče stalno, a to naricanje postaje sve jače kako se približava vrijeme sprovoda ili kako se preminuli mora odnijeti u crkvu. Tada dođe svećenik i odredi da se preminuli odnese u crkvu. Ako je pokojnik pripadao kojoj bratovštini, bratimi obavljaju cijeli obred. U protivnom to vodi rodbina isključujući sinove, što je od nedavno uvedeno. Formira se pogrebna povorka od rodbine, susjeda, bliskih prijatelja i prijatelja. Žene, a neke su i u rodu, plaćaju se da bi naricale, od polakog i monotonog pa do sve jačeg naricanja koje nitko ne razumije. Uz to je pogrebni obred i misa. Prije svršetka mise svi pođu poljubiti pokojnika sa svake strane, govoreći mu i ponavljajući njegove zadnje riječi, traže za njega blagoslov i mole ga da pozdravi njihove ranije umrle roditelje i prijatelje. Poslije mise nose ga do groba. Prate ga plačući i naričući. Kad je pokopan treba velika snaga prijatelja i rodbine da odvuku s groba žene i bliski rod pokojnikov. Plač i naricanje se nastavlja. Poslije je objed. Zapale svijeću, izgovore koju molitvu, a svećenik se namjesti na dostojno mjesto, dok drugi sjednu bez nekog reda. U početku su svi tužni, ali postaju sve veseliji i veseliji. Sedmine traju jedan, dva, tri, četiri do sedam dana. Najbliža svojta nosi do godinu dana crninu, muški ostave bradu, a ženske se ne smiju češljati.

U priobalnom području ponavljaju se iste stvari kao kod Vlaja. Šalju služinčad i plaćene žene da plaću – nariču o dobrim kvalitetama pokojnika i prate ga do crkve, groba i po povratku čine sedmine. U većem dijelu priobalja i otoka kao i u nekim centrima kopna nije više uobičajeno ljubljenje mrtvacu. U glavnom gradu sprovodi su luksuzni i obitelj košta 400 fforina i više.

XII. Praznovjerja i predrasude

Koliko je Vlaj zapušten u obrazovanju može se zaključiti iz njegova ludog praznovjerja i predrasuda čime je obuzet njegov duh. To ne treba izazivati čuđenje kad se razmisli da ti isti koji bi ga trebali voditi na dobro, nastoje da umnože njegove pogreške dijelom zbog neznanja a dijelom zbog želje za dobiti. Stoga je nemoguće nabrojiti sva vjerovanja i sve predrasude Vlaja. Naznačiti ću ona koje sam istražio i koja su glavna. U njih su uglavnom Vlaji uvjereni i vjeruju u različite kategorije duhova, neke dobre, neke koji lutaju po zemlji, drugi lete po zraku, a neki su i po zraku i po zemlji. Ovi duhovi mogu utjecati sa svojim moćima kako na muškarce tako i na žene, i kada se s njima ujedine imaju mogućnosti i snagu da donose dobro i zlo obitelji i cijeloj zajednici. Uvjereni su čvrsto da postoje vještice, i da postoji zajednica demona muškaraca i žena koji su puni najbrutalnije pohote. Crni jarac je vođa tih duhovnih i zemaljskih društava. Oni koji im pripadaju imaju mogućnost donijeti ljudima i životinjama toliko zla koliko god hoće, čak i štete na imanjima upravljajući njihovom voljom, vjetrovima i olujama, gromovima i munjama. Vještice i vješci lete noću a danju hodaju. Oni potiču duh i napuštaju

tijelo u krevetu, ako ga netko uspije okrenuti, to tijelo, tamo gdje je glava staviti noge, vještica će umrijeti, jer se duh neće znati vratiti u tijelo. Skupovi vještica su u krošnji oraha i na raskrižjima. Dalmatinske vještice ne dopuštaju onima iz Bosne i Puglie (Italija) da dođu u njihovu Provinciju. Ako koja strana družina dođe, nastaje divlja borba koja završi kad bude pobijeđena jedna strana. Čvrsta vjera Vlaja u te borbe pomaže mu da rastumači atmosferske fenomene i naročito kontrast vjetrova. Vlaji misle da zvonjenje blagoslovljenih zvona rastjeruje vještice, kao i križevi, relikvije, molitve, kao i to da ih pucanj puške sa kuglom od blagoslovljenog voska ubija. Te vještice nemaju vjere, i vladaju se po kultu da ih se ne prepozna. Osuđuju vještice i vješce i to one ljude i žene koji se loše ponašaju, koji su ružni, mršavi, hromi, ne oblače se i ne češljaju. Nijedna neudata žena ne može biti vještica. Ona je mora i vjeruje se da ona smeta muškarcima i ženama u snu jer im poremeti ritam srca i krvotok, upotrebu riječi i disanje. Da se spriječi da muškarci i žene ne postanu vještice i vješci majka sakriva dijete bojeći se (vjerojatno zbog pogleda, op. D. Gj.) i donosi mu papinske hostije i moći svetaca i "zapise". Ako neka od vještica dođe djetetu i fiksira ga u lice ili ga poljubi i dijete se za koji dan razboli, majka traži vješticu, daruje je i preklinje da dođe njenoj kući i za to joj obećava tajnost. Ako dijete ozdravi ponovo je daruje. Ako umre majka obznani tko je vještica i ljude natjera da joj se osvete i te su osvete okrutne i sa žalosnim posljedicama. Ako netko utvrdi da mu je vještica neprijateljica, odmah trči svećeniku, povjerava mu to u tajnosti s povjerenjem i traži pomoć. Svećenik koji vjeruje u to, kaže toj osobi da šuti vrlo strogo, i upali blagoslovljene svijeće, tamjan i vosak, naredi obitelji da se moli, da im neke zapise da ih stave pod kućni prag, kaže im da je potrebno da plate mise i izgovore koju molitvu. Preporuča da čim dođe kući upozori ostale o tom izvanrednom stanju i obeća pomoć novim blagoslovima.

Dva su načina, jedan protivan drugom, kod kojih oni zaostali seljaci misle da ih se može onesposobiti u njihovim namjerama. Prvi i uobičajeniji je onaj da se mrze i psuju oni ljudi za koje se drži da su vješci, i žene za koje se vjeruje da su vještice. Drugi, naročito u nekim mjestima sastoji se u tome da ih se drži pod prismotrom, čini se. U ovim mjestima broj vještica i vještaca je veći, pošto se svi oni koji nemaju od čega živjeti pretvaraju da su vješci ili vještice, čime puno lakše ostvaruju osobnu korist proseći od bolje stojećih sumještana.

Osim društava vještica, vještaca i demona koji su zli duhovi, Vlaji vjeruju da ima druga druga dobrih i plemenitih duhova. Ovi duhovi koji se hrvatski zovu vile (u tal. fate), njima se pridružuju muškarci i žene dobrog ponašanja. Vlaji vjeruju da se sastaju na bistrim potocima i golim ili lijepim proplancima. Njihovo odijelo je blistavo i šuštavo. Pjev im je sladak, izaziva na ples, a zvuk im je zavodljiv. Njihove dokolice su bezazlene, a predmeti njihove ljubavi su lijepe djevice, ljudi i jednostavni dječaci. Nastoje braniti heroja od nesreće i nastoje ih upozoriti na nesreću koja bi im se mogla dogoditi. Sretna je ona obitelj ili selo koja ima osobu udruženu i povezanu s vilama. Koji put se dogodi da se zaljubi u dječake ili djevojčice, pa ih počne podučavati i upućivati u svoju družbu. Kada se to dogodi, ti đaci dolaze na sastanke očišćenja – budu maženi i na kraju su sitiji, zadovoljniji i ljubazniji nego prije. Ukoliko oni poslušaju da nikome o tome ne pričaju, nagrade ih i sigurna je njihova sreća, i budu pridruženi vilama. U protivnom, ukoliko odaju tajnu budu lagano

kažnjeni. Vlaji kažu da se vile zabavljaju sa nekim životinjama, posebno konjem, pa kada se vila zaljubi u konja, konj se ne da nikome jahati. Da bi ga se smirilo treba ići svećeniku, koji se ne ustručava da im za vrat objesi neki sveti zapis. Nema na hrvatskom pjesme ni priče među seljacima u kojima se vile ne sastaju. Za Vlaja bi bilo nerazumno sumnjati u postojanje vila. Ne smiješ pred njih pokazati svoje sumnje. Vlaji vjeruju u postojanje macića (tal. folletto). Prikazuju ga u tisuću oblika, i svi su ga vidjeli, sad kao psa, jednom kao konja, magarca, ovna, a koji put kao lupeža. Vlaji vjeruju da se on pritaji u kućama i onda po noći šuška, pjeva, svira i čini se kao da sve ruši po kući, kao da se smije i plače. Međutim, on se uvijek samo šali i boji se da nestane. Osim ovih društva Vlaji vjeruju zasigurno da se po poljima i šumama vuku mnogi demoni i da je susret s njima siguran znak stradanja i smrti. Zamišlja ih se kao crne ljude sa plamtećim očima, sa savijenim rogovima na glavi, runjavi su, sa debelom gredom u ruci, i uvijek stoje u pripravnosti da zapriječe slobodan prolaz na putu. Noću se pretvaraju u životinje i zvijeri, ili mesoždere ili otrovnice. Šušte sa stablima, sikću i mumljaju. Vlaj koji putuje noću umišlja da vidi strašne događaje od kojih nekada dugo boluje, a nekad i umre. Ukoliko se spasi, ostane šuteći jer se boji da ne doživi još žalosnije sutra. Ali ako umre, glava kuće ili glavarica, njegovi ukućani uvjeravaju kako je prije smrti pričao, pričala, o tom strašnom susretu. Svi su seljaci toga i susjednih sela uvjereni u tu priču koja se po tradiciji prenosi s koljena na koljeno.

Sve stare porušene kuće, srušene crkve i tvrđave pune su zakopanog blaga a i demona, i postoji neka sprega između toga blaga i demona. Tu se na tim mjestima vidi vatra, okovani ratnici i prikaze. Vlaji bez problema vjeruju u paklenog duha koji ulazi u mrtvo tijelo muškarca i žene koji su živjeli neobičnim životom. Sada su to ona tijela, rečeni vukodlaci koji lutaju noću selom i pokušavaju napastovati udane žene, i donose epidemiološke bolesti. Zakoni podstiču jamstvo javnom zdravlju zabranjujući iskopavanje mrtvaca. Vlaji to tijelo koje su smatrali da se povukodlačilo otkopavaju, režu im tetive i sa velikim crnim trnom bodu im prsa, i to rade sa velikom pažnjom da ih ne bi poštrcala vukodlakova krv, jer u tom slučaju i oni bi postali vukodlaci kad umru. Sve mentalne smetnje koje se dogode ljudima, grčevi kod žena, vjeruju da su došli od demona, koji im je ušao u tijelo i muči ih. Ti tobožnji goropadnici obraćaju se za pomoć svećeniku kojemu se povjeravaju da ih liječi. Posebno drže da je njihov zaštitnik sv. Ivan Nepomuk i zato na njegov blagdan idu u Omiš, tamo se prepuštaju poljičkim popovima (glagoljašima) da ih blagoslivljaju i liječe, jer su oni osobito cijenjeni za to liječenje. Vlaji nose sa sobom neko kristalizirano kamenje i vjeruju da kad to imaju uza se da ih ne može ošiniti grom. Nikada ne idu na put petkom niti započinju posao, a utorkom ne ugovaraju vjenčanje. Čine često zapise, upotrebljavaju blagoslove u svakoj prigodi i smatraju da je to efikasno pri svakom susretu. Imaju mnogo predrasuda u svezi sa poljoprivredom. Vjeruju da je štetno prevrnuti zemlju prije sjetve. Ne režu lozu petkom. U neke dane ne siju, a o močvarnim terenima vjeruju u različite priče i predrasude i nikada ih ne žele isušiti, jer da ta zemlja ne bi vrijedila. To su glavna praznovjerja i predrasude Vlaja. I ovi uz more i na otocima vjeruju u vile, vještice, maciće i vukodlake, ali nisu toliko uvjereni i posljedice toga nisu toliko tužne kao kod stanovnika u brdskim krajevima.

XIII. Dani slavlja, fešte, igre i zabave narodne

Sve nedjelje i druge zapovijedane blagdane slave se u Splitskom okrugu i mnoge druge za zlouporabu, dodaju se ako mogu drugim pobožnostima kojih se puk zdušno pridržava. Slave se i zavjetne fešte koje ima svako selo, zatim blagdani svetaca zaštitnika grada i sela, a u brdskim selima i zaštitnika obitelji. Dan sveca zaštitnika u vlaškim selima slavi se izuzetno svečano. Svi seljani kao i oni iz susjednih sela ako imaju koju poznatu obitelj u selu gdje je fešta, odlaze tamo. Primirani su srdačno i prvo idu na misu, a poslije mise svi seljani i gosti idu na trg i tu svatko prema svojim mogućnostima igra, pleše i pjeva. Kada dođe vrijeme objeda tada se većina naroda razdijeli u obiteljske grupe i idu jesti oko groblja ili pak u granicama istoga. Kada je objed završen onaj koji zna najbolje svirati uzme izvjesni instrument tzv. gusle, i njima prati razne junačke stihove, pjevane u dva, četiri pa i u šest glasova. Nakon tih pjesama slijede hvalospjevi koji se odnose na nekog drugog iz grupe. To su vragolaste improvizacije od svih onih koji su vješti u izricanju zdravica. Pošto se završi s tim pohvalama, prije podne skupi se mnoštvo na trgu i započinje zajednički ples koji se zove kolo i koji se nastavlja sve do noći. Kad se smrači grupe se razilaze, svak ide svojoj kući, a svaki gost kod svog poznanika i tu se zadržava do slijedećeg jutra, da bi se zatim vratio svojim poslovima.

U nekim mjestima se igraju igre koje se mogu nazvati nacionalnim. U Sinju je poznata "giostra" – natjecanje, na drugom mjestu opisano. Ona stanovnike podsjeća na djedovske vrijednosti. U Splitu i u Hvaru poznate su dvije nacionalne igre, Moreška i "Cerchiata" – krug, vijenac. U prvoj igri se pretvara da su mnogi Afrikanci, koje predstavlja šest ili dvanaest osoba prodrli na otomanski prostor. Isti broj Turaka ide im u susret, pokazuje svoje osvetničko pravo kao nadoknadu za primljenu uvredu, izazivajući ih na dvoboj. Afrikanci im se prikazuju prijateljima i uvjeravaju ih da im nije bila namjera povrijediti prava Vrhovne Forte-snage. Na taj način završava svaka razlika među njima, Afrikanci i Azijati sklapaju savez i za običnu rasonodu, iskazuju svaki svoju vrijednost i umijeće rukovanja sabljama, s namjerom da rane protivnika, a zapravo tako brane sebe. Tu počinje začuđujući boj sa svjetlećim i dobro naoštrenim sabljama. S ostrim zamasi sablje usmjeravaju se prema svakom dijelu tijela protivnika, i nije rijetko da moreškanti slome 4-5 sablji. Slične se borbe međutim uvijek završavaju bez nezgoda.

Cerchiata – igra vijenca je spoj šest ili dvanaest pastira i isti broj pastirica koji sa jednim cvjetnim vijencem izvode razne dopadljive, elegantne plesove. I ples seljaka uz obalu i onih brdskih može se smatrati narodnom igrom. Ona se zove "skoči gori". Uzmu se za ruke muškarci i žene i prvi ide obilazeći u krug, zatim kolo pretvara u elipsu, pa u oblik slova S, ili se pak razdijeli na parove dva i dva.

Vlaji kao i priobalni poljoprivrednici imaju običaj izvoditi posebne igre za rasonodu. Te igre zovu se "ploce". Igra se tako da se nekoliko bakrenih kovanica stavi na vrh nekog kamena i onda sudionici igre bacaju okrugle kamene ploče promjera 6 ili 8 unca, a bacaju ih s udaljenosti od 30-40 stopa. Pobjednik je onaj čija je bakrena ploča pala najbliže kamenu sa složenim novčićima. Igra "treskapica" se izvodi među mladima lošeg ponašanja, a igra se tako da se uzme kapa i u nju stave tri bakrena novca, pa se to promiješa i kapa se naglo okrene prema zemlji. U tom času jedan od igrača viče Gospe, a

drugi Marko. Onaj koji je pogodio pobijedio je i dobiva sav uloženi novac. Za rasonodu je igra "prstenak" ili "prstenčić" kod koje je družina podijeljena na dva dijela, a jedan je sakrio prsten i pita drugoga gdje se nalazi. Ako ovaj pogodi, zadobije pravo da sada on može sakriti prsten, u protivnom gubi jedan bod. Igra se nastavlja sve dok jedna strana ne dobije tu partiju, i u tom slučaju pobjednička strana ima pravo da istuče što jače može i to jednoga po jednoga iz grupe koja je izgubila. Udarci se daju rupcem usukanim kao konop. Vlaji igraju i "tovara". Pretpostavljajući da ih je šestero koji igraju, onda se na dio ognjišta pospe lug u kojemu se ucrtala toliko paralelnih crta koliko je igrača. Svaka crta ima jednoga igrača. Osim ovih šest osoba ima još jedna kojoj zavežu oči. Jedan od šestorice uzme u ruku batinu i stavi je na jednu crtu obračavajući se onome svezanih očiju: "Tovar hoda"; ovaj vezanih očiju odgovara: "Neka hoda"; zatim se batina premješta od crte do crte bez reda. Postavlja se isto pitanje i odgovori sve dok onaj vezanih očiju ne odluči da završi i grupa kaže: "Zaveži!" i odredi koliko udaraca treba dati onome na čijoj je crti bila batina u trenu kada se igra zaključila.

Treća igra zove se "zanat", a igra se s istim brojem igrača kao prethodna. Svaki pojedini sudionik igre izabere onaj zanat koji mu se sviđa. Sedmi igrač započinje davati znakove koji se odnose na zanat od onih koji su izabrani. Napr. jednom prede, jednom šije, jednom plete čarape, tka, tuče sa čekićem. Sve bez reda i žustro. Svi stoje pažljivo gledajući njegove pokrete, a onaj koji ne odgovori sa znakovima njegova zanata, namažu ga po obrazu sa čađi s tave.

Četvrta igra zove se "car" – igra se s jednom kosti od brava (od koljena) koja se baca poput kocke. Svaka strana te kosti ima naziv i to: car, tovar, odrpanac, sluga. Jedan od družine uzme u ruku kost, baci je u zrak i pita: "Što je ovaj?" Ako se pojave strana, tovara, odrpanca ili sluge, tada se svi smiju toj osobi koju dopadne to pogrdno ime. Ako se pokaže strana označena kao car, svi joj čestitaju.

Peta igra nazvana je "buće", i to je pet kugli – balota od kojih je jedna manja, a to je "bulin" koji bace s umjerene udaljenosti, nastoje se balotama približiti bulinu, kako se uobičajava na svim mjestima gdje je ova igra poznata. Svim tim igrama mogu se pridodati gimnastičke vježbe koje rade vlaji, a sastoje se: u gađanju cilja, što bržem i što duljem trčanju, skokovima u vis i u dalj, jednom sa skupljenim nogama, jednom trčeci; u bacanju na što veću udaljenost kamene gromade koju je teško i sa zemlje podići; borbe prsa u prsa pri kojoj se sruše na zemlju; nošenju teškog tereta na što duljoj udaljenosti, otkidanju glave ptici koje visi, a vrat joj je namazan lojem ili sapunom, a što se treba uraditi u trku i to rukama.

XIV. Način življenja

Vlaji koji vole živjeti udobno moraju ostati zajedno. Oni poznaju istinu ovog principa i zato formiraju mnogočlane obitelji od 30-40 članova, koji su među sobom u srodstvu po svakoj liniji i stupnju. Treba naglasiti između ostalog da ovi srodnici moraju biti krvni, a oni nekrvni ne mogu formirati nikada dio vlaške obitelji. U svakoj takvoj mnogobrojnoj obitelji bira se najstariji muškarac i najinteligentniji koji vodi poslove obitelji, naređuje što će se raditi u polju, raspoređuje hranu za stoku i snabdijeva svim potrepsinama.

To je domaćin. Najspretniju među ženama bira domaćin i to je domaćica koja upravlja unutarnjim gospodarenjem. Sve je povjereno ovim dvjema osobama. Domaćin upravlja svim poslovima za koje se drži da je on sposobniji. Ako su ovce mnogobrojne daje ih u najam posebnom pastiru i ugovara jedno ili dvoje mladih da mu pomažu. Za krave i konje iznajmljuje drugog pastira. taj pastir pod svojom upravom ima jednu ženu. Drugi iz obitelji su vezani uz poljske radove, podizanje zidanih međa, za uređenje i popravak ograda, sječu drva i druge poljske radove. Mlađarija je određena za čuvanje prasadi, a najmanji za brigu o pilićima. Svaku večer domaćin izdaje naređenja za slijedeći dan. domaćica se brine za obitelj, vrt i određuje žene koje će ići po vodu, drva, koje će mljeti žito, brinuti se o bolesnima, koje će pripravljati kruh i meso. Nitko ne smije jesti bez domaćicine dozvole. U suglasnosti s domaćinom određuje se količina namirnica koja će se konzumirati tijekom godine, i dobiti onoliko na upravljanje koliko je potrebno za jedan mjesec. Kad dođu gosti domaćin i domaćica ih prime i naređuju da im se daju ručak i večera. Neki domaćin kao i domaćica imaju posebno mjesto ili kućicu za njihov boravak u koju primaju dijete iz svoje obitelji koje im je najdraže, bez obzira je li to njihov sin ili nećak. Domaćica se treba brinuti o domaćinovoj čistoći i imati u torbi malo sukna i prekrivač. Dotičnim ženama i majkama spada u dužnost i uređivanje odjeće drugih muškaraca i žena. Udate imaju škrinje u kojima drže odjeću, a neudate drže robu obješenu preko konopca ispod krova. Autoritativnoj domaćici je povjereno ispitivanje i utvrđivanje potreba drugih žena. Ona odabire pomoćnicu koja nadzire je li izvršeno sve ono što je ona naredila. Domaćin mora osigurati odijela onima koji su navršili 17 godina. On sređuje sve nesuglasice nastale u obitelji i opominje krivce. Za savjet se uvijek pita najstarije i to o načinu na koji treba obrađivati polja, o njihovoj kakvoći, o vremenu, o cijeni i načinu prodaje stoke i žita. Sve te odredbe se prenose i na mlade, koji nemaju prava da se opiru. Međutim, način življenja u gradu i na otocima nema ništa što bi trebalo spomenuti.

XV. Jelo i piće

U gradovima, na otocima i u varošima jede se samo pšenični kruh. Stanovnici sela jedu ječmeni kruh, od sirka, kukuruza i raži. Vlaji čak jedu kruh bez kvasca, pečen na ognjištu, a spomenute žitarice kuhaju više puta na dan, šta više to im povećava potrošnju. Na veće blagdane bogatije obitelji imaju pšenični kruh. Spomenuto zrnevlje, ječam, kukuruz, sirak, proso i raž služe seljacima za pripremanje variva. Zimi se jede tri puta na dan, a ljeti četiri. Svaki puta mora biti variva i kruha, a varivo je od zrnja kako je već rečeno ili od zelja, kupusa i repe, a ponekad i od mahunarki. Vlasi upotrebljavaju meso u svečane dane za ženidbu, pogrebe ili da ugoste prijatelje. Zimi imaju najbolju hranu kad ubiju svinje, kojeg brava, staro govedo koje usole i time začinjaju svoje variva. Za karnevala jedu puno masla i sira, a poslije Uskrsa puno jaja i mlijeka. Kad jedu meso uglavnom ge jedu pečeno, rijetko kuhano jer ne poznaju drugi način pripremanja. Ponekad, bilo brava, janje, ili prase peku čitavo na drvenom ražnju uz veliku vatru na otvorenom. Stanovnici uz more piju puno vina i rakije. Vlaji običavaju prvi i drugi dan svečanih praznika, zadnjeg dana karnevala, u bolesti, kad im dođe prijatelj, kad skupljaju žito i sijeno, piti vodu i mlijeko.

XVI. Svakodnevno i svečano odijelo

Svi Vlaji i poljoprivrednici imaju skoro istu odjeću, a najuočljivija razlika je na kapi. Neki oko kape uobičajaju omotati vunenu traku, a drugi ne. Ova kapa je jednostavna, žarko crvene boje, obrubljena crvenom vrpcom, a bogatiji imaju izvezen okolo i po koji cvjetić. Košulja je kratka s ovratnikom visokim jedan prst i širokim rukavima. Bogatiji imaju vezom ukrašene rukave i ovratnik. Prsluk je tzv. ječerma. Ona je od crvene ili plave čoje. Kod onih manje bogatih je od crvenog ili plavog sukna. Ne primjećuju se toliko boja, već ukras na prednjicama koji je od gajtana prepletenih u pet ili tri reda sa srebrnim ili mjedenim pucetima, ovisno o imovnom stanju obitelji. Preko ječerme se veže strukani pojas, od crvene vune, sastavljen od šest strukova upletene vune, kojega vlaji omotaju pet puta oko sebe i puste dva duga kraja da im vise s desne strane. Poviše strukanog pojasa je kožni pripašaj na koji pričvrste dvije fišeklije za puščani prah i zrna. Hlače su od modrog sukna i dosežu do pupka, vežu se debelim kožnatim pojansom sa željeznom kopčom. Prve su čarape od vune i pokrivaju samo stopalo, druge također vunene, visoke pedalj, raznobojno izvezene. Obuća tzv. opanci su od goveđe kože sa širokim potplatom, na vrhu zašiljene. U ovu kožu naliježe samo stopalo, a ostali dio noge do zgloba, i tu se veže. Ljeti Vlaji imaju kratku kabanicu, rezanu okruglo, od raše, sa sedam vunenih puceta, a one od bogatijih su istog kroja ali žarko crvene i optočene janjećom kožom i često na rubu imaju ukras od zlata ili srebra, sa sedam puceta od iste kovine. Međutim, zimi nose dugu kabanicu, dugu do koljena. Dolama, već prema imovnom stanju vlasnika, rađena je od bijelog ili crnog sukna, ili pak crvene ili plave čoje, sa devet srebrnih puceta, izvana ukrašena srebrnom pozamanterijskom vrpcom (galunom). Upotrebljavaju i dugi kaput od crnog sukna, a stanovnici uzduž granice prekrivaju se strukom na način kao Crnogorci. Kaput ili kabanica od bogatijih je od crvene čoje. Vlaji ne upotrebljavaju drugu odjeću i najveći njihov luksuz je oružje. Oni nose dugi nož zvan handžar, jedan mali nož, pušku i 1-2 pištolja (kubure). Svaki želi da je njegovo oružje najbolje i na to potroše koliko god mogu više. Zemljoradnici na otocima imaju jedno odijelo koje je pola narodno a pola "po talijansku". Njihova kapa je od crvene čoje, sa resama koje padaju preko čela. Košulja je od konoplje ili kože "po talijansku". Prsluk zovu krožet i on je od crvenog ili plavog sukna, a mjesto puceta imaju petlje iste boje. Hlače su uglavnom crne ili plave, široke i kratke do koljena, čarape su često bijele, nekad crne i vrlo rijetko čvrste, jaketa je od sukna crna ili bijela. Kaput je od crnog sukna i rađen kao oni u Marini. Kod Vlačkih žena treba razlikovati neudate od udatih. Prve nose crvenu kapu ukrašenu galunom i srebrnom srmom na kojoj su obješeni lančići i srebrne pločice i turski novčići. Slični ukrasi na bogatijima nalaze se i na prsima. Sa jednom velikom srebrnom iglom pričvrste na pola kape rubac koji pada na ramena i koji je ukrašen kao i kapa. Udate nose visoki i široku kapu, izrađenu na vanjskoj strani kao dijadema, sa zlatnim ili srebrnim rubom i sa velikim pozlaćenim iglama. Rubac je sličan onome neudate žene. I u odjeći se vidi razlika između neudatih i udatih. Sve nose duge pletenice, nose pozlaćene naušnice, imaju košulju od finog platna izvezenu u različitim bojama, koja se ispod vrata kopča pozlaćenom iglom, i koja pokriva vrat sve do lica. Košulja ima duge, široke, izvezene rukave i na nju oblače modrinu, također dugi haljetak, dugih rukava, koja je na rubnom

dijelu ukrašena crvenom čojom. Ova odjeća ovisno o imovnom stanju je od modrog ili bijelog sukna i spaja se srebrnim ili mjedenim kopčama i od vrata do skuta su dvije trake od crvene, tamno crvene ili žute čoje. Vlajinje za pojas imaju tzv. tkanicu, široku četiri prsta, tkanu od vune u različitim bojama, koja se spaja sa dvije srebrne ili mjedene kopče. Nose vunenu pregaču različitih boja, gaće, vunene čarape, opanke kao i muškarci, bogatije poviše opanaka nose žute ili crvene dokoljenice. Vlajinje upotrebljavaju još i haljetak bez rukava tzv. sadak, isto od sukna, ukrašen crvenom čojom pri dnu. Vlajinji visi niz bedra veći sklopivi srebrni nož tzv. britola. Udate imaju na prstu viticu i prstenje, a neudate samo prstenje. Žene u priobalju i one na otocima razlikuju se znatno po njihovom odijevanju. Neke nose odjeću pola talijansku, pola vlašku, a druge su obučene u talijansku, više manje starinsku.

Dnevni red i poslovi

U neblagdanske dane seljaci se rano ustaju i rano liježu. Zimi jedu tri puta na dan, a četiri ljeti. Ponekad navečer jedu svi zajedno u kući, drugi puta svatko za sebe u polju ili drugom mjestu. Čim se ustanu domaćin i domaćica im narede što će raditi i to rade do zalaska sunca. Neke žene su određene da izrađuju i popravljaju odjeću, druge tkaju rašu i to iznimno plavu koju tkaju tkaju u priobalju, a čoju kupuju izvana, a sva druga odjeća kod Vlaja napravljena je od grubo otkane tkanine na krosnama, koje svaka seljačka obitelj ima u kući; druge nose vodu, sijeku i prenose drva; jedne mijese kruh i spravljaju meso; jedne pomažu pastirima oko konja i goveda, ili pak oko sitne stoke; druge napasaju svinje; druge održavaju čistoću kuće, poljska imanja i odjeću. Potrebno je reći da žene svuda nose preslicu pričvršćenu uz bok, predući konoplju, kostrijet ili vunu. Tako s preslicom idu na vodu, u pašu, u posjetu susjedima, ili neko mjesto gdje ne trebaju koristiti ruke. Djevojčicama se povjerava čuvanje živadi i one se time bave. Kad stignu do puberteta pomažu odraslima u različitim poslovima i uče se o držanju stoke i obradi zemlje, dok domaćin ne uvidi da su sposobne same izvršavati jedan ili drugi posao, tada im ga on predaje. Odrasli izvršavaju domaćinova naređenja i bave se ispašom volova, konja, ovaca ili se posvećuju obradi zemlje.

Čistoća

Za upoznavanje čistoće seljaka treba pogledati njihove nastambe, kućne potreštine te odijela. U imućnijih obitelji koje vodi domaćin ili domaćica imaju kuću sa solarom, sa rustično obrađenim zidovima vezanim vapnom i imaju samo jednu zasebnu sobu. U ovoj se kući okupljaju gosti i drže vrijedne stvari. Za uporabu cijeloj obitelji služi druga zgrada, prizemnica sazidana "u suho", sa slamnatim krovom ili pločama postavljenim jedna do druge isto "u suho". U ovoj kući koja nema unutarnjih pregrada, kuha se jede i pije i tu cijela obitelj stanuje, spava na podu ili na daskama s malo slame. Hambar i tor za ovce su odvojeni da se ne osjeti zaudaranje životinja. Koliko sam do sada govorio o odijelima i zbog toga da bi izbjegao svako nepotrebno ponavljanje, ovdje ću samo upozoriti, da u kućama gdje stanuje dvanaest osoba nalaze se tek tri svečana odijela i osim domaćina i domaćice, vrlo su rijetki oni Vlaji koji imaju dva svakodnevna odijela i dvije košulje. U seoskim kućama koje su

najbogatije tek su tri okvira za krevet i to na upotrebu domaćinu, domaćici i posljednjem vjenčanom paru. Svi ostali spavaju na tlu. Ne poznaju ni madraca, ni plahte, a samo domaćin ima slamaricu. Stolnjaci i ubrusi upotrebljavaju se tek u svečanim danima. Jede se drvenom žlicom s drvenih tanjura. Pije se iz drvene čaše – "bukare", koja je zajednička za svijju. Metenje i bijeljenje soba i kuća rijetko se čini pak nema čistoće, tako da su mlijeko, maslo i sir koje prave Vlaji obično puni dlaka i drugih stranih stvari. Razmišljajući o skučenosti seoskih kuća, na množinu osoba koje čine obitelj, na nedostatak odijela, na vrsnoću potrepština, na okolnost da u mnogim selima nedostaje voda; razmišljajući da se slični nedostaci nalaze i kod bogatijih Vlaja, mnogo veća mora biti kod siromašnih, iz čega proizlazi da Vlaj općenito mora biti prljav i u kući i vani. rekao sam općenito, iako se na području Sinja opaža dovoljna čistoća barem u odjeći.

XVIII. Mane i poroci

U pomanjkanju civilizacije treba uočiti sve one poroke i mane koje se općenito zapažaju kod Vlaja. On je naprasit i nepromišljen u djelovanju. Inertnost je kod njega karakteristična oznaka. Slijepo se divi onome što su učinili njegovi preci i čvrsto vjeruje da ništa nije dobro ako oni sami to nisu prihvatili i upoznali, i odbacuje bez ispitivanja bilo koju novinu ma koliko god da je dobra. Njegovo je vođenje gospodarstva loše, jer radi tako da potroši u jedan dan što bi mu bilo dostatno za mjesec dana, tako da jedan dio godine ili prosi kruh ili živi jadno, ili se odriče očevog nasljedstva. Stalna upotreba oružja i njegova robusnost, prirodni ponos i ono što čuje u pohvalnim i zanosnim obiteljskim razgovorima i u hrvatskim pjesmama o prastarim zaslugama i hrabrosti, čine ga osvetoljubivim i sposobnim da žrtvuje jednog sebi ravnog zbog najmanjeg izazova, da ga liši imovine paljenjem ili da izvrši barbarsko nasilje. Pomanjkanje sredstava za uzdržavanje i pretpostavka da je ukradena tuđa roba, laki je grijeh i to ga čini podložnim krađi, što proizlazi od pomanjkanja dobrog morala. Lažni heroizam, zbog kojega osjeti potrebu da posebno pohvali vještog ubojicu, i da bi se obogatio on i obitelj mu, vuče ga na ulicu gdje napada nekog nesretnog prolaznika i oduzima mu sve što ima uza se. I psovka je opći porok kod Vlaja; iz neznanja ne vide u tome nikakav grijeh i neprikladnost, i taj porok im je zajednički i zbog drugog motiva. Nepoučeni kakvi jesu, nedostaje im riječi da izraze misao. Stoga običavaju sa psovkom da se ili sjete riječi koja im nedostaje ili da bi povećali energiju, kako pretpostavljaju, za jedan manje značajan rok. Krivokletstvo je olako za potvrditi i potvrđuje nešto što je krivo, a dvije su druge osobine zajedničke Vlajima koje potvrđuju njihovu amoralnost, da oštete nedužnoga i favoriziraju krivca. Ovo su opći poroci Vlaja, poroci koji se sa mnogo manje truda opažaju kod primoraca, koji su uostalom na manje skloni lupeštini od Vlaja, posebno kada se radi o prevari njihovog gospodara.

Vrline

Moralne pretpostavke koje ocrtavaju Dalmatinca uopće, izražavaju se kod Vlaja na poseban način. Gostoprinstvo je njegova prva odlika. Bilo koji gost koji dođe, primljen je srdačno i ponuđen mu je najbolji krevet i

pripremljen mu je najukusniji objed koji može dati Vlaj. Vlaj je milosrdan prema siromasima. Ako ima komad kruha s njim ga dijeli, ako se pojavi kad ruča primi ga za stol, a nikada ga ne potjera bez da mu prethodno ponudi koliko može. U gladnim godinama najbogatiji daju u zalog skoro čitav imetak da bi nabavili žitarice i raspodijelili siromasima u zajam. Ako se gost razboli u selu sigurno da će naći bez naknade ako ne najbolju brigu, a ono sigurno najsrdačniju. Vlaj je ljubazan, vjeran, poslušan i podložan vladaru, i vlasti mogu biti sigurne u njegovu najveću poslušnost i poštovanje.

GOVERNOR REHA'S REPORT OF THE CONDITIONS
IN THE SPLIT DISTRICT IN 1822
(Summary)

At the time of the second Austrian rule in Dalmatia, which began late in 1813, the then governor of Split Henrik Reha in his report gave an account of economic, social and culture conditions in the Split district. It was based on his personal observation and good knowledge of the circumstances. His subordinates and the Split intelligentsia, with whom the governor cooperated, were of assistance to him. At that time Austria was implementing administrative reforms in its countries, and the changes in terms of social structure began, stimulating so the development of trade capitalism in the neglected province of Dalmatia also. The middle-class was growing, whereas rural population of the Dalmatian hinterland carried on with its patriarchal way of living of the 18th century.